

(M)ilyen az ész, ha áhit

Eszmefuttatásom címét a költő [*Tehervonatok tolatnak...*] című verséből faragtam ki, mégpedig úgy, hogy a kijelentő (tag)mondat első, állító határozó szavát, kérdővé bővíttem: „ilyen az ész, ha áhit”. Milyen tehát, kérdezem vissza, milyen az ész, ha „áhit”? S: áhíthat-e egyáltalán bármit is az úgynevezett ész? Idézem a vers teljes zárószakaszát.

A raktár
előtt poros lámpa ég.
Csak látszik, nem világít.
Ilyen az ész, ha áhit.
Pislog élénken, holott
nagy halott
fény az ég.

Részben még könnyű a dolgom, könnyű dolga van a versnek velem, lévén gyermekkorom vasútállomási raktárai előtt még ugyanazok a lámpák: poros-szürke tányér közepébe illesztett, bágyadt fényű égő, valóban csak látszik, mert a világa nyomorúságos. Nyomorúságosabb mintha nem is lehetne már. Az ám, de hogy jön ide az ész? áhítással (!), amely vallási, transzcendens felhangokkal teli, intenciója szerint tehát épp az irracionális felé fordulva? Mely utóbbinak a szcénája, a hagyományos vallási szféra, mondhatni hajszára hasonlóan viselkedik: „Pislog élénken, holott nagy halott fény az ég.” Persze, a hajszára nem egészen stimmel; az élénk pislogás mégsem azonos az áhító ész poros lámpavilágával, ez utóbbi viselkedésben inkább ráismerhetni az ember hímnemű elesettjére, esedezőjére, míg az előbbi csupa nőies reflexekre, hamiskodásra, szemérmeskedésre, kelletlenségre, illetve magakelletésre emlékeztet. Csakhogy ez a nő – halott. Pontosabban: a fénye az, élénk pislogása látszólagos csak, s ha szemlélésébe, a vers szemlélésébe, belemerülünk, agónikus. Adja az élot, mintegy a – transzcendens – távolság okán, a szemhatár-
ra azonban valóságos szemfedőt borítva egyszersmind.

Elismétlem a kérdést: Milyen az ész, ha áhit? Erőtlen, azt már láttuk, erőtlennül esengő, s ez viszont annyit tesz, hogy gyanakvó is, mint aki rosszat sejt,

sejteti, hogy vágyakozásának a tárgya nemcsak elérhetetlen, hanem időszertelen is már. Magam nemrégiben, s anélkül, hogy ez a vers a fejemben lett volna, ugyanakkor a József Attila-i motivikától korántsem menten, így találtam ezt megszövegezni: „Amire rájössz (vagy ráésmélsz), az a vonat már mindig elment.” Magamat tévesztem meg mégis, ha ezt a tartalmi(nak látszó) megállapítást merőben negatív ítéletként értelmezném; a csalódás nemcsak megfoszt valamitől, nemcsak kiforgat valamiből, hanem elem is állítja azt, amit elveszítettem: kitölti vele szemléletemet. A szóban forgó versben azonban mindennek csak a nyoma jelenik meg; a szemlélődő én egyszer sem nevezi meg magát, közvetve is csupán többes szám első személyként kap hangot a negyedik szakaszban, hogy azután a vágy és az ész színekdochikus alakzatává osztódván absztrahálódjék. Tolatva haladok a versben, íme:

Milyen óriás éjszaka
szilánkja ez a sulyos éj,
mely úgy hull le ránk,
mint a porra a vasszilánk?

Ez a vers legtágasabb, fizikai és metafizikai dimenziókat egybekapcsoló strófája-tere, „valódi” elme-tér, kockázata is így a legnagyobb. A gondolat szülte érzéki észleletet, mint József Attilánál annyiszor, alig különböztethetni meg az érzéki tapasztalatból születő gondolattól, mondhatnám, egyik is, másik is a nyelvérzék „terméke”, metafizikáját például tetten érhetően a metaforizáció teremti meg. Azaz: újra. Arra gondolok, hogy ez a metafizika nem egyszerűen világnézeti beidegzettségként, nem is vallási reflexként, hanem a nyelv(i) potenciák felszabadulásával „reinkarnálódik”; fizikai (vasszilánk) és fizikai-vallási (por, porszem) minőségek konfigurálják a képessémenyt, oly szellemi erővel, amely csakugyan vetekszik a pusztán fizikaival. Anélkül azonban, hogy ez utóbbit elenyészítené. Míg fentebb, az elsőre idézett zárószakaszban a poros lámpa „látszatvilága” tétetett szóvá, itt, az előzményben, mi szerepelünk porszemként mint akik kénytelenül részesülünk a teljes (óriás) éjszaka sulyos vasszilánkjából; némileg tréfásabb felhanggal szólva: minél könnyebbnek találatunk, annál írtóztatóbb súllyal esik nehezünkre lenni. Annál nyomasztóbb magának a létnek a tudata már. Habár az is jókora kérdés, hogy van-e itt a tréfának helye? Például: miért tolatam keresztül a vers ötödik strófáján? Így hangzik:

Napszülte vágy!
Ha majd árnyat fogad az ágy,
abban az egész éjben
is ébren
maradnál?

Vágy és ész tehát, ezekből állnánk együtt, ha nem széjjel, szétmenőleg épp; mert megint csak egy fölötté különös minőségcsere tűnik fel itt: az ész az éjszakával párosul, míg a vágyat a nap (mint nappal is) szüli. Minek a vágyával van hát dolgunk? A fentlétével? Az ébrenlétével-e, mint amely módot ad számunkra, hogy eligazodhassunk a dolgok között? De pontatlanul mondom, hiszen a módot maga a nap, a nappal, a napvilág adja (ha adja) az eligazodásra, a vágy én magam, mint élő, mint aki napvilágra jött, vagyok; szinekdochém, ha tetszik, vagy metonímiám, sőt metaforám a vágy, mint aztán az ész is, melyet az előbbi áthat és viszont, ekképp a kép(ben rejlő kérdés) már eleve ontológiai mélységet érint – de csak érinti! Mert érintésével azonnal kétségbe is vonja, sejtetve, amitől szoronghat az én(t polarizáló vágy, illetve ész), hogy a lét magában – nincs. Ám ha nincs, akkor én – hol jelentem meg, mibe keveredtem stb.?... Milyen az ész, ha áhit? Eszelős, például? Az ontológiai státus, ha egyáltalán, a vas éjszakát illetheti csak meg, amelynek reszelék-súlyából részesül a porszem-létező, a vas éjszaka pedig implikálja, ugye, a törvényt, vas törvény, vas szigor, vas fegyelem stb., azt az igencsak ambivalens fogalmat, amely az egy évvel később keletkezett *Óda* 5. tételében majd így határozódik meg: „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd.” Igazat szólva, nem tartozik a kedvenceim közé ez a nagyvers, egyebek mellett éppen azért sem, mert túlságosan koncepciózusnak, eszmerendszerűnek érzem, klasszicizáló igényében egy Beethoven-versenymű riválisának; a törvényt „idéző” gondolat azonban több, mint érdekes: a szólást szigorúbban véve: halálosan izgalmas. Miért is? Ha elvlasztjuk egymástól a létet és a törvényt, látszólag a tiszta fizikát különítettük el a léttől, s vele természetszerűleg a létezőtől is részben; mert a létező, felerésztl legalább, fizika, fizikum, amely-aki ebbőliségeből (kvázi) kiállva megképezi (vagy beleér, mindegy) a létet, egy oly szférát, vagy nevezhetem plusz-dimenzióknak is, ami a tiszta fizika paklijában, úgymond, nem volt még benne. A lét dadog, a fizika tiszta, világos és kérlelhetetlen beszédéhez képest – a lét beszédhibás, sőt, mintha a lét magának a beszédhibának a trópusa, szinekdochéja, vagy akár metaforája volna. Mikor melyik. Ebben a versben, e *tolatásban*, fénye-s-árnyaként hol ez, hol amaz, természetesen (s persze a felettien), hiszen itt a lét, illetve a törvény, éjszaka lévén, nem opponálnak egymással. Hanem, a vasútnak köszönhetően, szinte-természetfeletti módon húznak (lásd *tolatás*) el hol az egyiknek, hol a másiknak az irányába, a por felé vagy a port megülő vasszilánk felé, vagy éppen az ész jellemző porlepte lámpa felé. Íme, visszább to!atva, a töltés.

A megtört kövek
 önnön árnyukon fekszenek,
 csillognak
 maguknak,
 úgy a helyükön vannak,
 mint még soha.

Ha fentebb tiszta fizikát mondtam, itt a vers legtisztább – talán el sem magyarázható – metafizikája ötlük a szemembe: netán az abszolút magánvalóság okán? Nem tudom, magánélményem fűződik ehhez a képhez, éppenséggel fizikai-fiziológiai, mi több, fiziognómiai élmény: nézem, ugyancsak éjszaka, vidéki helyszínem vasúti töltését, s érzem, amint az állkapocs-izomzatom enyhén tónusba kerül; enyhén, de igen masszívan, nem úgy, mint amikor dacból összeszorítjuk a fogunkat, dehogyis, hanem ahogy az arcunk – mintegy indiános sztoicizmussal – helyénvalónak találja a látványt. Persze, nyilván a versszak zárómondata teszi: „úgy a helyükön vannak, mint még soha.” Ontológiai bizonyosság gyanánt. De nézzük csak a metaforizációt. „A megtört kövek önnön árnyukon” stb. Nem, nem gondolom, hogy tudatos azonosításról, áttételről volna szó, azt azonban igen, hogy – ismerve a bazaltkőnek ezt a talpfákkal és sín párral lefogott zúzalékformáját – a nyelv írásképét önkéntelenül is asszociálja benne az ember; némi elragadtatottsággal (esetemben ez nem vallási elragadtatottság): a Szentírását. Amelyben, leszámítva az interpretációs anomáliákat, a Teremtő maga mondja tollba a szavakat. Valamint a Fiú. Holott az szintén nem mondható, hogy e szavak (megtört kövek) maradéktalan pontossággal illeszkednek egymáshoz, hiszen ha azt tennék, eredeti, töretlen formájukat ölténék újra, s ekképp már nem is magukra, lévén egytömbűségükben még semmi saját; ám ez az önnön árnyukon fekvés, az, hogy a hézag árnyékuknak is helyt (helyet) ad... – Istenem!... Hatalmas súlyt, súlyokat képes (magában) hordozni ez a – soha másutt és máskor nem tapasztalt – pontosság, ez a megállapodott nyugalom, amely – természetesen? – feszültebb már nem is lehetne. Olvasó nézőjeként aligha tudok eltekinteni e kép „utóéletétől”, ám úgy hiszem, eltekintő igyekezetem még rosszabbul venné csak ki magát: hamisítanám, ami effektíven egymásba illeszti a verset, a vers testét auktora testével, és korántsem csupán az öngyilkosság révén; József Attila vasúti öngyilkossága tekinthető éppen véletlennek is, a vers-szcénával történő, mondhatni szerkezeti-drámai megfelelése viszont már túl jár ezen a problematikán:

Oly könnyen száll a hold,
mint a fölszabadult.

A vers második, mindössze kétsoros szakasza, nyaka úgyszólván, ha fejének az első szakaszt tekintem. Józan, nappali tudatom elvárná, hogy a *fölszabadult*-ra következzen még valami, valaki, ami-aki ily fölszabadultan együtt szállhat a holddal, ám itt, hökkentően, a fölszabadult megint csak szinekdochikusan jelöli, helyettesíti az illető valamit-valakit; s éppen az után a kezdő, tolatási szakasz után, amely a meg-meglóduló vagonok zajával, méla (tehát tétova, bágyatag stb.) csörömpölésével „könnyű bilincseket rak a néma tájra”. Minthogyha nem más, mint a napszülte vágyaktól ide-amoda lekötött

figyelem szabadulna fel, a hold szempontját fölvéve, a bilincs-csörömpölés hallatán, holtpontját is meglelve egyúttal a szálló holddal. Súlyait a súlytalanságban, és viszont, aszerint, ahogy fizikai és metafizikai aspektusok (mint arculatok) váltogatják egymást a versben. Ironikus mozzanat sehol; sehol az a távolságtéremtés, amely a figyelem számára pihenőt engedne, a tévedés, tévesztés jogát s emígy a korrekció lehetőségét is, egyáltalán semmi olyat, amely a modern, s még inkább a posztmodern intellektus diszkurzusait jellemzi. Persze hogyan is, amikor itt a vers alanya, ismétlem, a figyelem. Teljesnek is mondhatnám, ha épp a vers nem hangsúlyozná, hogy szilánkja csak ez a súlyos éj az egész, mérhetetlen éjszakának; a porszem a pornak és így tovább, a legutolsó élőig, mint aki-ami része magának a létnek, s azáltal – törvényszerűen, igen, ezt mondhatom, ám azt már nem egész biztosan, hogy értelemyszerűen is – a nemlétnak, más szóval, a halálnak. „Pislog élénken [fontos szó itt az élénken!], holott nagy halott fény az ég.”

És még egyszer, ami előtte áll: „A raktár előtt poros lámpa ég. Csak látzik, nem világít, ilyen az ész, ha áhit.” Olvasója a versnek meg csak ámuldozik: olyasmi – racionális és irracionális tartalmakat egybejátszó – bölceleti mozgalom ez, ami prózában lehetetlenség. A hétsoros versszakot elfelezi a címben idézett tagmondat, mint afféle víztükör, vagy a kártyalap felezővonal, s ekképp a két félteke tükörkép, illetve szimmetrikus párként egészíti ki egymást. Még pontosabb talán, ha komplementer viszonyban látom őket. A versszak felső mezőjében az ég igei szerepkörben, míg az alsóban passzív névszóként, főnévként szerepel, s mint ilyen is holtan, lét-valóságától megfosztva, ámde annál súlyosabban: holt teher gyanánt. És ez a holt súly sújt le szilánkjával a porszemre, amely viszont – visszakanyarodván ismét a raktár előtti lámpára – időközben (!) az égőt is megülte. Azért toldottam meg egy „sic” jelöléssel az időközben, mert a por lehetséges jelentései közül ez is működésbe lép a versben; éspedig nem a szöveg egy helyéhez kötve, tételesen, hanem a por legmindennapibb s egyúttal legáltalánosabb, „filozofikus” értelmében: (az) idővel megüli a por az élőt, az élő tárgyait, a dolgait stb., porból vétettünk és azzá leszünk ismét, a porból fohászunk („ilyen az ész, ha áhit”) fölfelé..., mindez tehát annyit tesz, hogy a vers záróaktusaként a poros lámpa mint az áhitó ész metaforája drámailag telik meg azokkal a jelentéstartalmakkal, amelyeket a por potenciálisan magában foglal. Ezért is olyan felkavaróan (lásd por) izgalmas az ég szóalak két különböző értelmű szerepének a komplementív, illetve tükörképi feltűnése, visszahatóan a negyedik versszak por és vasszilánk komplexusára.

Végezetül magam is visszatérek még a versalany kérdésére. Miért mondtam, hogy az nem más, mint a figyelem maga? Azt hiszem, semmiképp sem azért, mintha ez a kijelentésekből következő s tőlük elvonatkozatható igazsága volna a szövegnek. Említettem már, hogy amint a legtöbb József Attila-műben, úgy itt ebben is a nyelvi-poétikai mozgások-adódások hívják elő az

– egyébként diszkurzív értekező formában még a legkörülményesebben sem igen szóra bírható – jelentéseket, jelentéstartalmakat, olyan észleleteket, amelyek a trópusok és toposzok intenzív és szakadatlan összjátéka, „anyagcsereje” nélkül valószínűleg soha nem válnának tudati realitássá. Tudateseménynyé. A figyelem, megfigyelésem szerint, pontosan így lesz előbb a vers(ese-mény) szinekdochikus alanyává:

Tehervonatok tolatnak,
a méla csörömpölés
könnyü bilincseket rak
a néma tájra.

Vagyis ez a könnyü bilincselés asszociálja a következő hasonlatot:

Oly könnyen száll a hold,
mint a fölszabadult.

Tehát, mint fentebb utaltam rá, a fölszabadult már azt a figyelmet képviseli, amelynek hasonlataképpen száll odafent a hold. S csakis ez a szinte-halálos felszabadultság viszi-viheti végbe az észlelésnek és tűnődésnek azokat a szinkrón-műveleteit, amelyek végezetül az áhító észet konfrontálják (és komplementálják persze) a nagy halott fényvel, az (éjszakai) égbolttal. Igaz, közbevetődik még a „Napszülte vágy!” a hozzá intézett kérdéssel: „Ha majd árnyat fogad az ágy, abban az egész éjben is ébren maradnál?”, bár éppen erre a passzusra érik majd meg kábé egy év múltán az *Eszmélet* XII. tétele, benne a közismert záróképpel: „Igy iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok minden fülke-fényben, / én könnyölkök és hallgatok.” Ám az én „tehervonatos” szempontomból nézve, mely most azonos a versbéli figyelemével, az *Eszmélet*-es megoldással inkább elodázódik (konszolidálódik?) a kérdés; hiszen a különbség is óriási! Hiába stimmel az örök éj meg a kivilágított nappal, a személyvonat minősége egészen más dimenziót nyit meg, mint a tehervonaté. Például: utóbbi az (embertelen) magányé, míg a személyvonat szójelentése is involválja a perszonalitást, s csakígy az interperszonalitást. Még akkor is, ha én állok minden fülke-fényben. A [*Tehervonatok tolatnak...*]-ban nincsen személy, nincsen személyes(nek mondható) történet, az észleletek természetesen fokozott intenzitású tudatműködésre utalnak, e működés azonban a vers egyetlen pontján sem identifikálja megnyugtatóan a tudatát uraló, avval kiszámíthatóan rendelkező személyiséget. Holott, fentebb erről is értekeztem már, a napszülte vágy, az alább következő ésszel együtt, nyilvánvalóan feltételez egy testestül-lelkestül jelen lévő tudatot; igen ám, csakhogy éppen a napszülte vágyat provokáló kérdés szakítja meg azt a kontinuumot (történetet), amit személyiségnek szoktunk nevez-

ni, s veti vissza egy elementáris-ősi komplexusba, amelyben a lélek (testesül) szolgáltatódik ki saját (lét)idegenségeinek. A napszülte vágy!-gyal tehát maga a merő figyelem szólítja meg önmagát, az, amelyet az előbb felszabadultnak tételeztünk, azonosítottuk a felszabadulttal, s most egyszerre maga figyelmezteti magát a keletkezési körülményére. Hallatlan magas feszültségű önreflexió ez, több-mint-világosságot teremt a vers szövegterében, azáltal főképpen, hogy a hozzá (önmagához) intézett kérdés itt valóban (és szigorúan) költői. Narcisztikus és transzcendens. Felel az önnön árnyukon fekvő megtört kövek képzetére, egyúttal azonban, megszólító (felkiáltó) s kérdő módjával keresztül is tör azon; ezt az áttörést próbáltam fogalmilag is leírni az imént, amikor a figyelem maradéktalan (testet-lelket kimerítő, önnönmagán áthatoló) elragadtatottságára utaltam.

Azonban narcisztikus és transzcendens mintha ellentmondának egymásnak. Ami önmagára irányul, az képtelen a világra mint objektumok különféle előfordulására (természetesen) odafigyelni, az, maiasan mondva, soha nincs képben, sajátosan mondva viszont: szüntelenül csak és egyedül csakis ő van képben. A tehervonatos – sokak szerint, sőt a költő vélhető megítélése szerint is, töredékben maradt – vers még a József Attila-i életműben is kivételesen erős példa erre a pszichofenoména: az észleletek és reflektálásuk már az első sort („Tehervonatok tolatnak”) követő jelzős szerkezetben projektívek, majd a harmadikban és tovább már az azonosulásokat konfigurálóan reflektívek, azaz önreflektívek, anélkül azonban, és alighanem innen is a vers roppantul transzparens titokzatossága, hogy az önreflexiók révén grammatikailag is megképződnek a személy szerinti versalany. Marad helyette, mint mondtam, a figyelem, amely viszont ilyképpen nem csupán számba veszi a jelenségeket, koncentrálna és strukturálna is őket a metafizikai dráma rendje szerint, hanem beléjük is költözve, természetükké, egzisztenciális állapotukká válva mintegy; a megtört kövek, úgy érzik, mindannyian alanyai (s nem csak tárgyai) ennek a figyelemnek, s csakígy a por, a vasszilánk, a poros lámpa stb.; József Attila költőisége itt az általunk legősibb költészetértelemmel egyezik: szavai, megnevezései, igéi valóban külön-külön is mind animálódnak. Ésszel már-már felfoghatatlan, ahogy az egyes motívumok egymásra ráérezve idomulnak – öltének önálló életet élő alakot, olvasó-számomra el-eldönthetetlenül, hogy egy-egy továbblépés a verseseményben, egy-egy asszociáció tehát, mennyire a költő, illetve mennyire a(z életre keltett) nyelv „produktuma”. Az antik, de még a romantikus költészetnek is a mindenkori konszenzusra és személyességre apelláló, értelemszerűen grammatikai-szemantikai pátozformái itt a képekben, a trópusokban élednek meg, a szenvedély úgymond tárgyiasul, vizualizálódik, ám ez sem eléggé pontos: hiszen a tárgy, a kép, érezhetően szenved, továbbá: mint szenvedő viszonyul (például szinesztéziásan) tárgy-, illetve kép(zet)társaihoz.

S még egyszer a zárószakasz:

A raktár
előtt poros lámpa ég.
Csak látszik, nem világít.
Ilyen az ész, ha áhit.
Pislog élénken, holott
nagy halott
fény az ég.

Az antropológiai skízis vízjele az „Ilyen az ész, ha áhit.” Hangsúlyozom, hogy antropológiai, mert számomra irreleváns (itt), hogy József Attila skizoid volt-e vagy inkább mánia-depressziós, vagy, mint újabban mondják: borderline-os, magam a narcisztikus jelzőt is viszonyszóként használom, úgy látván, hogy ebben a minőségünkben csak fokozatilag különbözünk egymástól. A hasadás ontológiailag velünk-született. A vers kimeríthetetlenül „értekezik” erről, amennyire nyugtalanítóan, legalább annyira felszabadítóan is.